

Resource Material for Homestead Food Gardeners

Chapter 2: Handouts (seSotho)

Handout 1 Liteko Tse Etsoang Ke Sehoai (Farmer experimentation)

1. Liteko Tse Etsoang Ke Sehoai

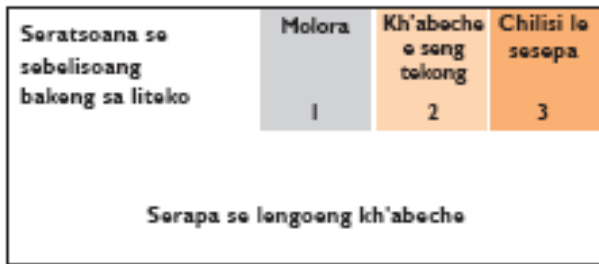

Tšebetsong ena ea hoba lihoai, re kopana le mathata a mangata ka nako tsohle, 'me re leka maqiti a mangata ho a fenya. Re ka nna ra batla ho leka mekhoe e mecha. Le ha hole joalo re tšoanela ho leka mekhoe ena e mecha re sa ikenye khathatsong kapa hona ho ipakela mathata a mang hape. Tsena re ka li qoba ka ho etsa liteko.

Ho etsa teko ke ho bona hore na mokhoa o mocha o ka sebetsa na. Hang ha re se re fumane hore na bothata ke bofe le hore na bo bakoa keng, re ka atleha ho batla mekhoe ea ho bofenya. Re etsa liteko tsena e le hore re bone hore na efela mokhoa ona o mocha o tla sebetsa. Teko ena re e etsa re sebelisa moroho o seng mongata hore haeba teko e sa atlehe, ra be re sa lahlehelo ke moroho kaofela.

Ona ke mohlala oa 'Me Ngobese oa KwaHlongwa (Umzumbe, Africa Boroa). O ile a etsa qeto ea ho leka mekhoe e mecha ea ho loantšha hoaba morohong oa hae oa kh'abeche. O ile a utloela ka mekhoe e 'meli eo a neng a batla ho e leka. Oa pele ene e le ho tšela molora holim'a mahaba a kh'abeche ea hae, oa bobeli e ne e le ho fafatsa motsoako oa chilisi le sesepa holim'a mahaba ao a kh'abeche. E ne e le metsoako ea ho loantšha hoaba eo a neng a ka e sebelisa a sa lahleheloe ke chelete e ngata.

'Me Ngobese o ile a seha sekhechana sa serapa sa hae (1/10th) moo a tlang ho etsa liteko tsa hae teng. O ile a arola serapa sa hae likaroloana tse tharo (3), 'me a lišoa ea ka tsela e bonahalang.

1. Karolong ea pele o ile a fafatsa molara kh'abecheng.
2. Karolong ea bobeli ha a ka a tšela letho. Ka mantsoe a mang, ha a ka a tšela molara kapa motsoako oa chilisi le sesepa, e le hore a tle a bapise hore na efela molara le motsoako li sebetsa
3. Ho ea boraro a fafatsa motsoako oa chilisi le sesepa.

Joale ea ba o lula a ntse a lekola le hona ho lebella hore na lipatlisiso li ntse li tsamaea joang. O ne a lekola kh'abeche ea hae beke le beke, a bile a ngola fatše hore na ke hoaba e kae e teng moo kh'abecheng ea hae. O ne a etsa sena hore a tle a hopole hantle hore ho ile hoa etsahalang e le hore ha a qetile ka lipatlisiso tsa hae, a tle a tsebe ho khetha hore na ke mokhoa o fe o molemo oa ho laola hoaba.

Tsena e bile liphetho tsa hae:

Beke	(1) Molara Molara	(2) Likh'abe che tse sa kenang tekong	(3) Motsoako oa chilisi lesepa
1, 2 le 3	Hoaba ha eo	Hoaba ha eo	Hoaba ha eo
4	A fafatsa molara ha a bona hoaba eba teng.	Hoaba e qala ho bonahala, tse ka bang leshome (10) kh'abecheng ka ngoe. Ke likh'abeche tse 'maloa feela tse bonahalang li na le hoaba.	A fafatsa motsoako ha hoaba e bonahala.
5	Hoaba e ntse e bonahala tse ka bang hlano (5) kh'abecheng e le ngoe	Hoaba joale e bonahala haholo holim'a mahaba, tse kabang lekholo (100) ka palo.	Hoaba ha e sa bonahala
6	Hoaba joale e atile. Ebile e teng le likh'abecheng tseo e neng e le sio pele. A fafatsa molara hape.	Likh'abeche tse neng li sena hoaba joale li na le eona	Hoaba e bonahala e atile, ebile e teng le li kh'abecheng tse neng li sena eona pele. A fafatsa motsoako hape.
7	Hoaba joale e bonahala e fokotsehile. Likh'abeche tse ling li shebahala li sena eona. Ho ne ho chesa, ebile mahaba a mang a	Hoaba joale e hlasetse li likh'abeche kaofela. Hoa chesa feela mahaba ha a cha.	Hoaba e fokotsehile, ebile tse ling tsa likh'abeche ha lisana eona. Hoa chesa feela mahaba ha a cha.

	bonahala a chele Na ekaba ke molora oo?		
8	Mahaba a cheleng a tlositsoe hape likh'abeche li ntse li hola hantle le hoaba e fokotsehile.	Likh'abeche ha li hole hantle. Hoaba e bonahala e tloha mona e ea lipolo- tong tsela tse sebelitsoeng ka molora le motsoako.	Hoaba e ea fokola feela e bonahala e ntse e eketseha.
9	Hoaba e ile ea eketseha ha nyanyane ka morao ho pula e matla. Ha a ka a sebelisa molora hape.	A etsa qeto ea ho tlosa likh'abeche tsena tse neng li sa kena tekong, kaha joale li ne li sa hole ebile li tšoaetsa liratsoana tse ling tse peli.	Hoaba e ile ea eketseha haholo kamorao ho lipula tse matla. A fafatsa motsoako hape.
10	Hoaba e teng lijalong kaofela le ha e se ngata.		Hoaba e ea fokola. Li kh'abeche li qala ho bopa.
11	Hang hoaba e bonahala e afile. Ha ho bonolo ho fafatsa molora hobane joale kh'abeche e se ntse e bopa. Le ha ho le joalo, o ile a fafatsa o seng mokae.		Hoaba e eketsehile. Kh'abeche e qala ho bopa. A fafatsa motsoako hape.
12	Kotulo		Kotulo
LIPHETHO	Palo e tlase ea hoaba e ntse e le teng. Likh'abeche li na le molora e bile ha li shebahale hantle.	Ha hoa kotuloa letho ka ha lijalo li ile tsa sengoa ke hoaba.	Hoaba e a fokola lijalong, ebile li kh'abeche e entse lihloho tse shebahalang hantle.

'Me Ngobese o ile a nahana hore tsela engoe eo a ka bonang hore na teko ena e atlehile ke hore a fumane boima ba tse ling tsa likh'abeche ha a qetile ho etsa teko. O ile a bekha likh'abeche tse leshome (10) karolong e 'ngoe le e 'ngoe. O ile a ngola boima boo tjena:.

BOIMA (LIKH'ILOKEREME; Kg) KH'ABECHENG KA 'NGOE	Molora	Li kh'abeche tse sa kenany tekong	Motsoako os chilisi le sesepa
	Nomoro ea Likh'abeche	Nomoro ea Likh'abeche	Nomoro ea Likh'abeche
1.	0.85kg	1-	0.75kg
2.			
3.	0.56kg	2-	0.82kg
4.			
5.	0.55kg	3-	0.59kg
6.			
7.	0.81kg	4-	0.62kg
8.			
9.	0.33kg	5-	0.86kg
10.			
	0.76kg	6-	0.88kg
	0.54kg	7-	0.45kg

	0.59kg 0.62kg 0.88kg	8- 9- 10-	0.73kg 0.55kg 0.65kg
KAKARETSO	6.49kg	0	6.90kg

Ha a qetile, a ngola maikutlo a hae ka mekhoha ena e meraro, hore na ke mokhoa ofe oa ho loantšha hoaba o ileng oa mosebeletsa ho feta emeng. Qeto ea hae ebile hore ka ha o tsebile mokhoa o mosebelelitseng ho feta emeng, nakong e tlang, o tla o sebelisa likh'abecheng tsohle tsa hae e seng tse 'maloa feela

Molora	Kh'abeche e seng tekong	Chilisi le sesepa
Seo ke se nahanang: Molora o ntse o saletse kh'abecheng, ka ha o mong o ile oa kenella mamenong a mahaba. Ke nahana hore molora ke oona o ileng oa chesa mahaba ana. Hape ha pula ena, molora o oa hlatsoeha, e be ke tlameha ho o tšela hape.	Seo ke se nahanang: Hoaba ene e haketse hoo ke ileng ka tlameha ho tlosa li likh'abeche tse neng li se tekong kaofela, joale ha lina ho bekhoa. Ha ke khloe li ne li ka bopa. Ho sebelisa molora kapa chilisi le sesepa ho molemo ho feta ho se etse letho ho hang.	Seo ke se nahanang: Likh'abeche tse neng li le seratsoaneng sena li ne li phetse hantle li bile li le boima ho feta tse ling. Ke ne ke fapatsa motsoako beke tse ling le tse ling tse peli, haholo ha pula e ile ea na. Motsoako ona o bonahala o bolaea hoaba e leng ntho ea bohlokoa hobane hoaba e ke ea fetela lijalong tse ling. Ke tla sebelisa motsoako ona le nakong e tlang.

Ha re nahaneng haholo ka seo 'Me Ngobese a se entseng. Le uena u ka sebelisa mohlala ona oa hae ho etsa liteko tse joalo jareteng ea hau. Re tla sebelisa setšoantšo sena ho u thusa ka liteko tseo u tlang ho li etsa.

Ha u bona setšoantšo sena e tlabe e le nako ea hore u nahane ka hore na u tla etsa liteko joang jareteng ea hau hore u fumane liphetho tse khotsofatsang.

Ha 'Me Ngobese a ntse a etsa teko ena, o ile a ipotsa lipotso tse na tse latelang a ba a ikaraba tsona

1. **Pele, o ile a qala ka ho ipotsa hore na bothata ke bofe.** 'Me karabo ea e ba hore ke likh'abeche tsa hae tse hlasetsoeng ke hoaba, e leng ntho e sa nepahalang.
2. **Bothata boo nka bo fenyha joang?** 'Me Ngobese a nahana hore a ka bofenya ka

ho fafatsa molora kapa motsoako oa chilisi le sesepa likh'abecheng tsa hae.

3. **A ipotsa hore na mokhoa ona o tla fenya bothata ba hae joang?** 'Me Ngobese a nahana hore tšebeliso ea metsoako ena e tla felisa hoaba
4. **A ipotsa hore na o tla bona joang hore metsoako ena e tla sebetsa na?** O ile a fafatsa likh'abeche tse ling ka molora, tse ling ka motsoako oa chilisi le sesepa, ho tse ling a se ke a tšela letho. Eaba o bala hore na ke hoaba e kae e teng lijalong tseo tsa hae.
5. **Ke tla fumana likarabo joang?** Ke tla be ke shebile eng? 'Me Ngobese one a bala hoaba e teng likh'abecheng tsa hae beke le beke, abile a ngola fatše seo a se fumaneng. O ile a fumana hore likh'abeche tse neng li sa kena tekong li ne li e na le hoaba e ngata haholo, athe ka ho sebelisa molora le motsoako a ka fokotsa ho ata hoa hoaba, ha feela a li sebelisa beke tse ling le tse ling tse peli.
6. **Mokhoa o mong oa ho fumana likarabo ke ofe?** Ke tla sebelisa eng? Ke tla sebelisa eng? 'Me Ngobese a bekha likh'abeche tse leshome (10) serapeng ka seng, ha teko e felile a se a bile a kotutse. A fumana hore likh'abeche tse leshome (10) tse ileng tsa fafatsoa ka molora li bekhile 6.49kg, tse ileng tsa sebetsoa ka motsoako ea eba 6.9kg. Hona ho bolela hore, likh'abeche tse ileng tsa fafatsoa ka motsoako oa chilisi le sesepa li ne li le boima ho feta tse fafaliitsoeng ka molora. Ha a kaba a boloka tse neng li sa kena tekong hore a libekhe.
7. **Ke tla sebelisang ho bona hore likarabo tsa ka li nepahetse?** Likh'abeche tse neng li ena le hoaba e fokolang kapa li kh'abeche tse neng li le boima sekaleng ke tsona tse ka nkoang li nepahetse.
8. **Ke tla bapisa joang teko ee le mokhoa oo ke floaetseng ho o sebelisa tšebetsong ena eaka ke le sehoai?** Tsela eo 'Me Ngobese a floaetseng ho sebetsa ka eona joalo ka sehoai ene e le ho se etse letho ka hoaba, joalo ka ha a ile a etsa likh'abecheng tse neng li sa kena tekong. Tekong ena 'Me Ngobese o hlokometse hore molora hammoho le motsoako oa chilisi le sesepa li fokotsa hoaba kh'abecheng ea hae. O boetse a hlokomela hore a li sebelise ka bobeli, haholo nakong tsa lipula. Leha ho le joalo, o nahana hore motsoako ke ona oa 'makhontho ho loantša haoba kh'abecheng ea hae.

Kahar'a mabokosana a latelang, u tla fumana lipotso tseo u ka ipotsang tsona ha u se u rerile ho etsa teko. Ho bile hona le sebaka moo u tlang ho ngola likarabo teng.

Moralo o ka sebelisoang tekong ea meroho e fokolang ka palo	
1. Bothata ke bofe?	
2. Bothata boo nka bo fenyja joang?	
3. Hobaneng ha ke sebelisa mokhoa oo?	
4. Mokhoa oo ke tla o leka joang?	
5. Ke tla fumana likarabo joang? Ke tlabe ke shebile eng?	
6. Mokhoa o mong oa ho fumana likarabo ke ofe?	
7. Ke tla sebelisang ho bona hore na likarabo tsa ka li nepahetse?	
8. Ke tla bapisa teko ee le mokhoa oo ke floaetseng ho o sebelisa t'ebetsong e eaka ke le sehoai joang?	

Ha u etsa liteko life kapa life, ho bohlokoa hore u be le mokhoa oo u ka u sebelisang ho bona hore na likarabo tseo u lifumaneng li nepahatse, le ho bona hore na teko eo e atle- hile kappa che. Ha u etsa liteko tsa ntho tse ngata ka nako e le 'ngoe u sa tsebe hore na u tla sebelisang ho bona hore na e fela e le tsona, u keke oa tseba hore na e bile motsoako o fe o sebelitseng. Sena ke se etsahetseng tšoantšising ena e latelang

THE BACKACHE

END OF THE BACKACHE STORY

Ntho e tšoanang le e tšoantšisong mona e ka be e etsahetse ho 'Me Ngobese, haeba a ile a fafatsa molora le motsoako oa sesepa le chilisi likh'abecheng tsa hae ka nako e le 'ngoe. A kabe a sa tseba hore na mokhoa o molemo ho loantšha hoaba ke ofe.

Ntho e ntle ka ho etsa liteko ke hore u ka arolelana tsebo ea hau le metsoalle le bahaisane, e be e ba tsoela molemo. Le bona ha ba etsa liteko, ba tla arolelana tsebo ea bona le uena, e le hore u se hlole u ikhathatsa ka ho etsa teko tseo hape. Ka tsela ena motse oa lona o ka etsa qeto ea hore na mokhoa o ka sebelisoang ke ofe 'me motho e mong le e mong a ka o sebelisa.